ЄВРЕЇ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

В роки радянської влади були заборонені єврейські національні організації, а згодом чимало їх керівників потрапило до таборів ГУЛАГу. Нова влада почала закривати синагоги, заборонила вивчення івриту і видання літератури цією мовою. Ганебна роль у цій справі належала Єврейському комісаріату, єврейській компартії, євкомолу. Разом з тим держава підтримувала видання літератури і функціонування єврейської культури на ідиш. Була заснована мережа навчальних закладів на цій мові, утворені національні адміністративно-територіальні райони, де ідиш став офіційною мовою. При губернських та повітових відділах народної освіти утворюються управління єврейської освіти, підпорядковані Євсекції Наркомосвіти. Навчальні заклади Києва, Одеси, Москви та інших міст готували вчителів для єврейських шкіл. У 1920 р. засновується Єврейська Академічна Бібліотека. Пізніше на ідиш почали виходити газети “Дер Штерн”, “Ідишер Пойер”, журнал “Ді Ройте Вельт” та інші видання. Для розробки нових навчальних програм і підручників була організована кафедра єврейської мови та літератури при Всеукраїнській академії наук (ВУАН). У 1929 р. вона була перетворена в Інститут єврейської культури.

У 1920-і рр. почали створюватись єврейські сільськогосподарські поселення. Для них виділялись деякі площі, зокрема, в Криму. Однак ця земля знаходилась у безводних районах, а коштів для її освоєння було передбачено надто мало. Проте на Херсонщині, Одещині та в інших районах такі поселення були створені, і колишні ремісники й крамарі почали займатися в них сільським господарством. У 1924 – 1930 рр. в Україні було засновано 162 єврейських землеробських поселення, з яких утворили чотири єврейські

національні райони: Каліниндорф (40 селищ), Новий Златопіль у Запорізькій окрузі (45 селищ), Сталіндорф – на Криворіжжі (11 селищ) і Фрейдорф – у Криму (40 селищ). До нашого часу, крім деяких кримських, єврейські сільські поселення не збереглися.

Організація єврейських сільськогосподарських комун сприяла зменшенню антисемітських настроїв, які були дуже поширені у 1920-і роки. До комун виїздили робітники і потім розповідали про тяжку працю єврейських селян. Про них писали газети. Однак погроми все ще траплялись. Зокрема, ними бук відзначений неврожайний у Криму 1926-й рік. Але поширилась і боротьба з антисемітизмом як соціально-психологічним явищем: видавались книги, читались лекції, організовувались мітинги. Носіями антисемітизму залишались деякі категорії буржуазії та інтелігенції, які вбачали в євреях своїх конкурентів. У значній мірі антисемітизм був наслідком багаторічної юдофобської пропаганди, що велась у країні.

У 1920-і роки при ВУАН працювала, створена ще у 1919 р., Єврейська історико-етнографічна комісія. Її організували історики Києва для збору та впорядкування матеріалів з історії євреїв України. З 1919 р. головою комісії був перший віце-президент ВУАН академік Д.І.Багалій, а в 1924 - 1929 рр. - академік А.Кримський. У науковому доробку членів комісії багато досліджень і публікацій документів з історії та культури євреїв України. Колекція зібраних комісією рукописів охоплює період 1519 - 1917 рр. В них висвітлені аспекти політичного, економічного та культурного життя євреїв України. У 1929 р. комісія припинила свою діяльність.

Інститут єврейської культури, який проводив значну роботу з вивчення історії, економіки, соціології, демографії, мистецтвознавства та фольклористики, у 1930-і роки був "викритий" як "кубло троцькізму". Значна частина його представників була репресована, а замість інституту, де плідно працювали більшість науковців, був створений кабінет єврейської мови, літератури і фольклору.

Багато євреїв стали жертвами репресій 1930-х років. У сталінських катівнях загинули командуючий Київським військовим округом І.Якір, командир окремої танкової бригади КВО Д.Шмідт, заступник командуючого Харківським військовим округом С.Туровський, секретар одеського губкому партії М.Майоров, члени Політбюро КП(б)У Є.Бегер і М.Хатаєвич, письменник А.Абчук та багато ін. Однак репресії того часу не мали антисемітської спрямованості.

Але і в цих тяжких і несприятливих умовах продовжувала жити і розвиватись єврейська культура. На ниві літератури того часу плідно працювали талановиті поети Д.Гофштейн, Л.Резнік, І.Добрушин, прозаїки Д.Бергельсон, Д.Ністор, критики Ш.Гордон, А.Вевиоркі. Єврейські театри України ставили п'єси І.Перетца, Шолом-Алейхема, А.Гольдфадена.

Вихідці з єврейських містечок зробили значний внесок у розвиток науки України. Л.Славін багато років працював у археологічних експедиціях, керував Інститутом археології АН УРСР, написав кілька монографій про стародавнє місто Ольвію. Академік С.Бернштейн викладав математику у Харківському університеті, створив свою наукову школу. Його колега член-кореспондент АН УРСР Й.Алієзов викладав у вузах Києва, Ніжина, Харкова, працював в НДІ математики, розробляв конструктивну теорію функцій, займався аеродинамікою, функціональним аналізом та іншими питаннями. Член-кореспондент АН УРСР І.Штраєрман досяг визначних результатів у дослідженні теоретичних питань математики та механіки. Результати його досліджень були використані у розрахунках нових будівельних конструкцій.

Фізик О.Гольдман організував у 1923 р. в Києві кафедру фізики, керував нею, а потім очолив створений на її базі інститут фізики. Він відкрив новий вид фотографічних процесів, заклав основи нового напрямку досліджень напівпровідників. Фізикою високого надвисокого вакууму займався член-кореспондент Н.Моргуліс, який керував кафедрою фізики Київського університету. Він заклав основи теорій вимірювання вакууму, катодного розпилу та ін.

Академік О.Бродський організував в Інституті фізичної хімії першу в країні лабораторію ізотопів, де у 1934 р. була вироблена важка вода. Він розробив теорію ізотопів, вперше застосував їх для дослідження механізму хімічних реакцій. У тому ж Інституті фізичної хімії одним з відділів керував член-кореспондент В.Фінкільштейн, відомий своїми дослідженнями з електрохімії та гетерогенного аналізу.

Радіофізик А.Слуцкін разом із Д.Штейнбергом розробив основи техніки надвисоких часток, нові конструкції магнетронних генераторів. У 1939 р. він разом з іншими вченими створив перший у країні радіолокатор на основі дециметрового магнетрона. Через дев'ять років А.Слуцкін став академіком АН УРСР.

Однак плідна творча робота митців і вчених, діячів науки і культури була перервана другою світовою війною. Тяжкі випробування випали на долю євреїв України у цей час. Фашисти заздалегідь розробили плани масового знищення єврейського населення. Почались винищення євреїв у Бердичеві, а через два тижні відбулись страшні події у Києві у Бабиному Яру. Під страхом смерті євреїв заганяли до місця їх загибелі, примушували роздягатись і розстрілювали з кулеметів. Протягом кількох днів, починаючи з 29 вересня 1941 р., було знищено більше ста тисяч євреїв. У Бабиному Яру розстрілювали також людей інших національностей, переважно – військовополонених.

Подібні трагедії відбувались майже в усіх містах і містечках України. У Харкові місцем трагедії став Дробицький Яр, у Львові - Янівський концтабір. Однак там, де євреї мали можливість підготуватись, нацисти зустрічали шалений опір. В Острозі загарбників зустріли автоматними чергами. Євреї Проскурова відстрілювались кілька годин, і декому з них вдалось прорватись до лісу, а в Ярмолицях опір тривав два дні.

Приречені на смерть, в'язні гетто знаходили в собі сили для боротьби. Так було у Львові та Рогатині. Героїв львівського гетто очолив єврейський поет Яків Шудріх. Чимало бійців вирвалось із гетто і разом з партизанами знищували фашистів. За кілька кілометрів від містечка Броди діяв єврейський партизанський загін. У бродському гетто була створена Єврейська бойова організація. Бійці підпілля розповсюджували антифашистські газети та листівки. Єврейські бойовики підірвали скипидарну фабрику, що працювала на окупантів, військовий ешелон на станції Красне.

26 жовтня 1941 р. під час знищення румунськими окупантами десятків тисяч одеських євреїв невеличкій групі приречених вдалось вийти із оточення. Вони спустились у катакомби і створили загін під керівництвом Гірша Фурмана, який був учасником ще першої світової війни. Восени 1942 р. фашистам вдалось захопити підпільників.

Тікаючи з гетто і концтаборів, євреї нерідко вливались у партизанські загони. У Чернігівсько-Волинському партизанському з'єднанні брали участь 155 євреїв. Воювали євреї і в складі інших партизанських загонів. Так, комісаром партизанського загону ім. Калініна був Яків Борисович Письменний. У загоні ім. Хрущова воювала сім'я Картерів з Волині, а спеціалістом по диверсіям на залізниці був молодший політрук Лазар Соломонович Баскін. Командиром загону ім. Чапаєва був Абрам Соломонович Ліхтенштейн з Мелітополя.

У Червоній армії серед бійців і командирів різних національностей воювало понад півмільйона євреїв, з яких близько 200 тис. загинуло. Відомі подвиги Абрама Левіна, який на рік раніше Олександра Матросова закрив своїм тілом амбразуру; командира підводного човна капітан-лейтенанта Ізраіля Фісановича, нагородженого зіркою Героя Радянського Союзу за знищення ворожих транспортів. Одночасно з Миколою Гастелло Ісаак Пресайзен направив свій палаючий літак на колону гітлерівських військ. Євреї посідають четверте місце серед нагороджених за подвиги на фронтах Вітчизняної війни. Зокрема, 141 єврей нагороджений зіркою Героя Радянського Союзу.

Фактично з серпня 1941 р. у країні діяв Єврейський антифашистський комітет, головою якого був народний артист СРСР С.М.Міхоелс. Членами комітету були і єврейські літератори України І.Фефер, Д.Гофштейн, Л.Квітко, П.Маркіш та ін. ЄАК видавав газету "Ейнікайт" („Єднання"), проводив значну роботу по мобілізації радянської

та світової громадської думки. Міхоелс та Фефер в 1943 р. їздили до США, де мали багато зустрічей з політичними та громадськими діячами, закликали посилити підтримку СРСР. У значній мірі завдяки діяльності ЄАК у США було створено 2230 єврейських комітетів допомоги СРСР, що об'єднались під керівництвом А.Ейнштейна та письменника Ш.Аша.

Однак з жовтня 1946 р. Міністерство державної безпеки СРСР та ЦК ВКП(б) почали звинувачувати ЄАК у націоналізмі, відбулись перші арешти і допити його членів. Слідчим вдалось примусити заарештованих наукових співробітників І.І.Гольдштейна та З.Г.Грінберга дати свідчення про „антирадянську і націоналістичну" діяльність ЄАК, і він незабаром був розпущений. На деякий час арешти припинились, а в ніч на 13 січня 1948 р. за наказом Сталіна був убитий Міхоелс.

У вересні того ж року послом Ізраїлю у Москві стала Голда Меїр, яка народилась у Києві. Вона користувалась великою популярністю серед євреїв столиці. Десятки тисяч людей приходили до московської синагоги, щоб побачити Г.Меїр. "Цього нам ніколи не простять", - сказав у ті дні своїй дружині Фефер. А коли євреї масово почали подавати заяви на дозвіл виїхати з СРСР, Сталін почав готувати репресії проти єврейського населення.

Згодом були заарештовані не тільки члени ЄАК, а майже усі єврейські літератори. Слідство велось з грубими порушеннями законодавства та застосуванням методів для одержання "визнання", і майже усіх примусили підписати сфабриковані звинувачення. По "справі ЄАК" було покарано 110 євреїв. Це були партійні та радянські працівники, вчені, письменники, поети, журналісти, артисти, службовці та робітники. З числа репресованих засуджено до страти - 13 чоловік, до 25 років виправно-трудових таборів – 20, до 20 років – 3, до 15 років – 11, до 10 років заслання – 1, померло під час слідства – 3. Засуджені до страти були розстріляні 12 серпня 1952 р.

Водночас з цими репресіями у пресі була розгорнута антисемітська кампанія, апогеєм якої став арешт відомих лікарів, звинувачених у тому, що вони начебто ставили неправильні діагнози і це призвело до загибелі декого з керівників партії. Сталін планував ганебний судовий процес над євреями і депортацію їх з усіх колишніх радянських республік до Біробіджану. Тільки смерть диктатора перешкодила реалізації цього плану.

Таким чином, наприкінці 1940-х рр. єврейська культура зазнала нових суворих обмежень: були закриті останні єврейські навчальні заклади, видання, театри і т.ін. Цей стан не змінився і після повної реабілітації усіх засуджених єврейських літераторів. Декларативно відмежовуючись від антисемітизму, партійна верхівка дотримувалась обмежень щодо роботи євреїв у певних галузях народного господарства, отримання освіти тощо. Водночас замовчувались героїзм і трагедія євреїв під час Другої світової війни.

З протестом проти цього замовчування виступили українські літератори В.Некрасов та І.Дзюба. Саме тоді, у 1961 р. Є.Євтушенко написав свій "Бабин Яр", який був вороже зустрінутий російськими шовіністами, а у 1962 р. Д.Шостакович на цю ж тему створив 13-ту симфонію.